

DESCRIPTION OF ARCHIVAL COLLECTIONS RELATED TO THE CUSTOMS POLICY CONDUCTED BY THE RUSSIAN EMPIRE IN TURKESTAN

Tuygun Ernazarov

Doctoral Student

Sharaf Rashidov Samarkand State University

Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Customs policy, orders of the customs department, orders book, orders, note book of special opinions, minutes of meetings.

Received: 27.11.24

Accepted: 29.11.24

Published: 01.12.24

Abstract: In the article, the customs policy, customs system, trade relations of the Russian Empire in the territory of Turkestan, documents related to the activities of the customs in Turkestan, documents and compilations, reports and statistical collections kept in the archives and their internal structure were studied.

ТУРКИСТОНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТОМОНИДАН ЮРИТИЛГАН БОЖХОНА СИЁСАТИГА ОИД АРХИВ ЖАМҒАРМАЛАРИ ТАВСИФИ

Туйгун Эрнazarov

Докторант

Шароф Рашидов номли Самарқанд давлат университети

Самарқанд, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Божхона сиёсати, божхона департаменти бўйича буйруқлар, буйруқлари дафтари, фармойишлар, алохида фикрларни қайд этиш дафтари, йиғилишлари баённомалари.

Аннотация: Мақолада Россия империясининг Туркистон ўлкасидаги божхона сиёсати, божхона тизими, савдо муносабатлари, Туркистонда божхоналар фаолияти билан боғлиқ ҳужжатлар, архивларда сақланаётган ҳужжатлар ва ички тузилиши ҳақида тадқиқот олиб борилган.

ОПИСАНИЕ АРХИВНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКОЙ, ПРОВОДИМОЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ В ТУРКЕСТАНЕ

Туйгун Эрнazarov

Докторант

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: таможенная политика, приказы таможенного органа, книга приказов, приказы, журнал особых мнений, протоколы заседаний.

Аннотация: В статье рассмотрены таможенная политика, таможенная система, торговые отношения Российской империи на территории Туркестана, документы, связанные с деятельностью таможни в Туркестане, документы и сборники, отчеты и статистические сборники, хранящиеся в архивах, их внутренняя структура. были изучены.

Кириш. XIX асрнинг 60-80-йилларида Россия империяси томонидан босиб олинган Туркистон, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарам давлатларга айлантирилган Бухоро ва Хива давлатларида империя ҳукумати томонидан жамият ҳаётининг барча соҳаларига доир сиёсий таъсир кўрсатиш механизмларини ишлаб чиқилган ва амалга оширилган. Бу сиёсий механизмларнинг негизида Туркистон халқини асоратга солиш, унинг тараққийси учун хизмат қилиши мумкин бўлган ҳар қандай йўл ва воситаларни чеклаб қўйиш, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётнинг деярли барча қирраларини назорат қилиш ётар эди.

Россия империясига қарамлик даврида мустамлака маъмурият учун муҳим бўлган иқтисодий йўналишлардан бири божхоналар фаолияти билан боғлиқ жараёнлар бўлиб, Туркистонда дастлаб ўзининг мавжуд ҳолатида фойдаланилган бу соҳа, вақт ўтиши билан империяда амалда бўлган божхона тизимининг меъёрлари ва усуллари бўйича фаолият кўрсата бошлаган. Мустамлакачи маъмурият учун божхоналар босиб олинган ерлар ва тобе этилган мамлакатлардан (Бухоро ва Хива) янада кўпроқ фойда олиш нуқтаи-назаридан ҳам аҳамиятли эди.

Шу жиҳатдан 1865-1917 йилларда Туркистонда божхоналар фаолияти билан боғлиқ расмий ёзишмалар, иш юритиш ва шахсий таркиб ҳужжатлари, ҳисоботлар ва статистик тўпламлар мустамлака давр ҳужжатли манбаларининг катта уммонида салмоқли улушга эга. Уларнинг манбашунослик нуқтаи-назаридан ўрганилиши, таснифланиши ва тарихий манба ўлароқ аҳамиятининг очиб берилиши ўзбек тарихчилиги олдида қуйилган мақсадларга кўра ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Адабиётларни таҳлил қилиш. Умуман олганда сўнгги йилларида тарихчиларимизнинг сайъ-ҳаракатлари билан юртимиз 19-юзйиллик иккинчи ярми – 20-юзйиллик бошлари тарихининг муҳим саҳифалари очилмоқда. Тадқиқотчиларнинг бу муваффақиятлари биринчи навбатда, мутлақо янги концептуал-методологик ёндошувларга, илмий обективликка ва тарихий таҳлилнинг аниқлигига ҳамда янги тарихий манбаларнинг илмий муомилага киритилишига асосланган.[9,.3]

Туркистонда божхоналар фаолияти билан боғлиқ ҳужжатлар “иш” (дело) кўринишида тизимлаштирилган ва архивлар ташкил этилганига қадар божхона идораларининг ўзида

сақланган. 1882-1883 йилларда ўлкани тафтиш қилган махфий маслаҳатчи Ф.К.Гирсининг ҳисоботиغا кўра, барча ишлар рўйхатларга эга бўлиб, иш варақлари столлар ва алифбо бўйича рақамланган, шунингдек, ҳисоб-китоб дафтарлари ҳам тўғри юритилган. Тугатилган ишлар архив бўлмаганлиги сабабли, алоҳида омборда сақланган, йиллар ва ҳужжатларнинг хусусияти бўйича тартиб билан жойлаштирилган .[3]

1917-йилга қадар Туркистонда божхона идораларида юритилган ишлар божхоналарнинг ўзида, 1917 йилдан кейин Туркистон АССР ҳукуматининг 1919-йил 5-ноябрда қабул қилинган “Архив ишини қайта ташкил этиш ва марказлаштириш тўғрисида”ги қарорига асосан ташкил этилган республика ва вилоят давлат архивларида сақланиб келинган. 1931 йилда ЎзССР Марказий давлат тарих архивининг ташкил этилиши муносабати билан Ўзбекистон вилоятларида сақланаётган ҳужжатларнинг катта қисми (асосан 1865-1917 йилларга оид ҳужжатлар) Тошкентга кўчирилган ва архивнинг “История” ёки қисқача “И” ва тегишли тартиб рақами билан белгиланган (масалан, И-1, И-2, И-3 ва бошқ. – Т.Э.) жамғармалари ташкил этилган.

Тадқиқот таҳлили. Тарихчилик тадқиқотлари динамикасини кузатадиган бўлсак, 1917 йилдан кейин бу ҳужжатларнинг давлат архивларига келиб тушиши натижасида тарихчилар томонидан уларни ўрганиш имкониятлари пайдо бўлган.[8]

1958-йилда ЎзССР Марказий давлат тарих архиви ва ЎзССР октябр инқилоби ва социалистик қурилиш Марказий давлат архивларининг бирлаштирилиши оқибатида ЎзССР Марказий давлат архиви ташкил топган эди. 1991-2019 йилларда мазкур архив Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви номи остида фаолият кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 20 сентябрда эълон қилинган “Ўзбекистон Республикасида архив иши ва иш юритишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви Ўзбекистон Миллий архиви деб номланди.[6]

Бугунги кунда Ўзбекистон Миллий архив фонди 8 миллиондан ортиқ сақлов бирлигидан иборат бўлиб, улардан 1 миллион 600 мингдан ортиғи Ўзбекистон Миллий архивида сақланмоқда.[6] У давлатчилигимиз тарихи, халқ ва давлат хўжалигининг турли соҳалари, маданият, илм-фан, маориф, соғлиқни сақлаш, хизмат кўрсатиш ва бошқа ўнлаб соҳалар бўйича қимматли материалларнинг манбаи бўлган муассасадир. Илмий мероси нуқтаи назардан Миллий архив жамғармаларида сақланаётган ҳужжатларнинг қийматини ҳисоб-китоб қилишнинг эса мутлақо имкони йўқ. Архивда сақлаётган ҳар бир ҳужжат бизнинг ўтган кунимиз, ўтмишимиз ва тарихимизни ёриштишда бевосита ёки билвосита ўз аҳамиятига эгадир.

Марказий Осиё республикаларида энг бой ва энг катта бўлган мазкур архивда 1865-1917 йилларда Туркистонда (Бухоро ва Хива давлатларида ҳам) божхоналар фаолияти билан боғлиқ ҳужжатли манбалар турли жамғармаларда сақланмоқда. Хусусан, ўлкада Россия империяси ҳукмронлигининг дастлабки йилларида амалга оширилган божхона сиёсати, бож-закотхоналар фаолияти, умумимперия божхона меъёрларининг Туркистонда жорий этилиши, империя маъмуриятининг божхоначилик соҳасида юритган сиёсатидаги ўзгаришлар ва соҳа фаолияти билан бошқа жиҳатларини очиб беришга хизмат қилувчи ҳужжатлар Ўзбекистон Миллий архивининг И-46-(Туркистон божхона округи бошқаруви), И-121-(Тошкент шаҳар закотчилик бошқармаси), И-185-(Кўқон божхонаси), И-187-(Туркистон божхона округи 1-участкаси нозир), И-188-(Туркистон божхона округи 2-участкаси нозир), И-471-(Тошкент шаҳридаги карвон ва бозор йиғимлари мудир) ва И-306-(Самарқанд божхонаси) жамғармаларида сақланмоқда.

Ўзбекистон Миллий архивининг 1948 йилда Г.Н. Чабров ва Н.А. Халфинлар томонидан тузилган йўл кўрсаткичида Туркистонда божхоналар фаолияти билан боғлиқ жамғармаларда сақланаётган сақлов бирликларининг умумий сони ва уларнинг иш юритишда бўлган саналари кўрсатилган.[7] Мазкур йўл кўрсаткич (мустамлака даврига оид жамғармалар учун) бундан 76 йил муқаддам тузилган бўлиб, ҳам моддий ва маънавий жиҳатдан замон талабларига мос эмас. Бунинг устига архивдаги жамғармаларнинг бугунги ҳолати унда келтирилган маълумотлардан анчайин фарқ қилади. Бу ҳақда архив ҳужжатларининг етакчи тадқиқотчиларидан бири Б.Эргашев ҳам ўз тавсияларини бериб ўтган. Унинг ёзишича, ЎзР МА бўйича йўл кўрсаткичларни янгилаш вақти етиб келган, чунки 1948 йилда З.И.Агафанова ва т.ф.н. Н.А.Халфинлар томонидан тузилган йўл кўрсаткич фойдаланиш учун эскирган ва ҳозирги давр талабларига жавоб бермайди. [9]

Шундай бўлсада, Миллий архивнинг мавжуд йўл кўрсаткичи орқали тадқиқот доирасида ўрганилиши белгиланган жамғармалар тўғрисида умумий маълумотларга эга бўлиш мумкин. Шунингдек, унда жамғармаларнинг аксариятида сақланаётган ҳужжатли манбаларнинг турлари тўғрисида ҳам маълумотлар келтирилган.

Масалан, 1902-1917 йилларда фаолият кўрсатган Самарқанд божхонаси жамғармасида сақланаётган ҳужжатларнинг турларига эътибор қаратадиган бўлсак, улар асосан қуйидагилардан иборат эканлигини кўриш мумкин:

- Божхона департаменти бўйича буйруқлар;
- Божхона раҳбарияти буйруқлари дафтари;
- Божхона бўйича умумий фармойишлар;
- Алоҳида фикрларни қайд этиш дафтари;
- Божхона хизматчилари йиғилишлари баённомалари;

- Ўлка маъмурияти, вилоят ва уезд бошқарувлари, юқори божхона идоралари билан турли масалаларда олиб борилган ёзишмалар;

- Божхона идоралари ҳуқуқлари ва штатлари ва бошқалар.[7]

Шу билан бирга Ўзбекистон Миллий архивининг Туркистонда божхоналар фаолияти ва Россия империясининг божхона сиёсати билан боғлиқ жамғармаларда сақланаётган ҳужжатларнинг ташқи хусусиятларига тўхталиш архив манбашунослигининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Мазкур ҳужжатлар учун хос бўлган ташқи хусусиятларнинг аксарияти XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларига оид иш юритиш ҳужжатлари учун умумий ҳисобланади. Уларнинг асосий материали қоғоз бўлиб, у Россия корхоналарида тайёрланган. XIX аср иккинчи ярмида Россияда қоғоз ишлаб чиқаришнинг ривожланиши қоғоз турларининг кўпайишига, амалиётда газета, типография, литография, ҳужжат, ёзув, идора ва почта қоғози кабиларнинг кенг ёйилишига олиб келди. Бу ерда асосан 22x35,5, 21,0x26,7, 16,6x16,8 ва 18x22,5 см ўлчамдаги қоғозлардан фойдаланилган. Идораларда фойдаланилган қоғозларнинг ўлчамларини таҳлил қилганимизда, уларнинг амалда 44x35,5 см ўлчамдаги қоғозлардан қирқиб олинганлигини кўришимиз мумкин. Фақат телеграммалар махсус қоғозга ёзилган бўлиб, уларнинг стандарт ўлчами 21,0x18,0 см дан иборат.[1.,31.]

Қоғознинг қайси туридан фойдаланиш ҳужжатнинг тайинловиغا, ҳужжат яратилган муассасанинг давлат органлари тизимидаги мавқеиго боғлиқ бўлган.[4] Божхона идораларининг Россия империяси давлат органлари тизимидаги мавқеидан келиб чиқадиган бўлсак, уларда асосан ёзув қоғозларидан фойдаланилган дейиш мумкин. Тадқиқот жараёнига тортилган иш юритиш ҳужжатларининг ташқи таҳлили ҳам ушбу ҳолатни тасдиқлайди. Шундай бўлсада, юқорида номлари келтирилган жамғармаларда сақлаётган ишларда XIX аср иккинчи ярмида Россия империясида фойдаланилган қоғоз турларининг деярли барчасини кўриш мумкин.

Идора қоғозларининг ўзига хос хусусияти уларнинг кўпчилигида штемפל белгиси бўлиб, (масалан, Сергеев фабрикаси № 7) бу қоғознинг тайёрланган жойи ва сифатини аниқлашга имкон беради, қатор ҳолатларда эса ҳужжатнинг яратилган вақтини аниқлаш учун муҳим маълумот ҳисобланади. Шунингдек, иш юритишда қоғознинг алоҳида тури – тамғали қоғозлардан ҳам фойдаланилган ва уларга асосан даъво аризалари, илтимосномалар, арзномалар ёзилган. Бу учун давлат фойдасига алоҳида тамға йиғими ундирилган.[5] Одатда бундай қоғозларнинг юқори ўнг бурчагида давлат герби туширилган ва қоғознинг нархи кўрсатилган.

Жамғармаларда ўрин олган ҳужжатларнинг деярли барчаси кўлда, XVIII аср 20 йилларида қарор топган “фукаролик шрифти”да ва XIX асрда Россия давлат

муассасаларида кенг ёйилган каллиграфик «канцелярия» хуснихатида ёзилган. Шунингдек, иш юритиш ҳужжатларининг барчаси рус тилида ва XIX асрда узил-кесил шаклланган «канцелярия» услубида яратилган. Бу услуб (услубнинг ўзига хос хусусиятлари: придаточные предложение, специфические канцелярские обороты, выражения и термины) XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Россия маъмурий-бюрократик ташкилотларида яратилган барча ҳужжатлар учун хусусиятлидир.[4] Шунингдек, ишларда эски ўзбек, форс-тожик, яҳудий ва ҳинд тилларида ёзилган ҳужжатларни ҳам кўриш мумкин.

Божхона ҳужжатлари, айниқса И-46-(Туркистон божхона округи бошқаруви), И-121-(Тошкент шаҳар закотчилик бошқармаси) жамғармаларида сақланаётган ҳужжатлар орасида араб-форс имлосида ёзилган ҳужжатлар талайгина. Маҳаллий тил ва ёзувда ёзилган ҳужжатларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) маҳаллий тил ва ёзувнинг ташувчилари томонидан яратилган расмий ҳужжатлар; 2) идоралар тилмочлари томонидан маҳаллий тил ва ёзувга ўгирилган ҳужжатлар; Чунки улар ёзувнинг шакли ва услуби жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Тадқиқот давомида уларни бир-биридан фарқлаш қийин эмас. Шунингдек, ишларда яҳудий (иврит) ва ҳинд имлосида ёзилган расмий ҳужжатларни ҳам кўриш мумкин. Айрим ишларда ёзув машинкасида ёзилган ҳужжатларни ҳам учратиш мумкин. Бироқ улар мазкур ҳужжатларнинг асл нусхаси эмас, улар идоралар фаолиятида ёзув машинкаларидан фойдаланиш бошлангач (1898 йилдан кейин), кўчирилган ёки ҳужжатларни сақлаб қолиш мақсадида архив мутахасислари томонидан кўчирилган нусхалардир. [1.,15]

Божхона идоларининг деярли барча ҳужжатларда ҳужжатнинг ёзилган, аксариятида иш юритувида олинган санаси кўрсатилган. Рус тилидаги ҳужжатларда саналар милодий йил ҳисобида, 1918 йил 14 февралгача амалда бўлган юлиан тақвимида (айрим ҳужжатларда юлиан ва григорян тақвимдаги саналар биргаликда кўрсатилган: масалан, 2/14 сентябрь 1868 г.) кўрсатилган бўлса, миллий тил ва ёзувдаги ҳужжатларда саналар хижрий йил ҳисобида, яҳудий тили ва ёзувида ёзилганларда яҳудий тақвими бўйича келтирилган. Ҳужжатнинг ёзилган санасини аксарият ҳолларда ҳужжатнинг бошида, айрим ҳолатларда ишнинг охирига варағида кўриш мумкин. Иш юритиш ҳужжатининг яратилган вақтини аниқлаш ва тадқиқотда белгилаш жуда муҳим. Чунки бу ҳужжатнинг тарихий манба сифатида баҳоланишининг асосий мезонларидан бири ҳисобланади. Айниқса, қонунчилик хусусиятига эга бўлган ҳужжатларда уларнинг тасдиқланган ва амалиётга жорий этилган вақтини ҳисобга олиш лозим.[4]

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, бугунги кунда Ўзбекистон Миллий архиви жамғармаларида сақланаётган ва Туркистонда божхона тизими фаолиятига оид ҳужжатларнинг манбашунослик нуқтаи-назаридан ўрганилиши Россия империясига

карамлик даврида Туркистонда юритилган божхона сиёсати ва божхона идоралари фаолиятини очиб беришда бирламчи хужжатли манбалар ҳисобланади. Уларнинг ўрганилиши ва илмий муомалага тортилиши ўтмиш воқеликларини холислик нуктаи-назарилан тиклашда, тизим ўлароқ божхона идоалари фаолиятини очиб беришда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахмедов Т.О. Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси иш юритиш хужжатлари тарихий манба сифатида: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. Тошкент. 2021.
2. Ахмедов Т.О. Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси иш юритиш хужжатлари тарихий манба сифатида: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси автореферати. Тошкент. 2021.
3. Гирс Ф. К. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Ф. Гирса. / Ф.К. Гирс. – СПб.: б.м., 1883.
4. Источниковедение истории СССР. Под.ред. И.Д.Ковальченко. Учебник. М., «Высшая школа», 1973.
5. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие/И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева.М.: Российск. гос. гуманит. ун-т,1998.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Ўзбекистон Республикасида архив иши ва иш юритишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Тошкент, 2019 йил 20 сентябр. Манба:<http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasida-arkhiv-ishi-va-ish-yuritishni-takom-20-09-2019>
7. ЦГИА УзССР, Путеводитель. Сост.: З.И.Агафанова, к.и.н. Н.А.Халфин. Т.,1948.
8. Шепелев Л.Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. Вспогательные исторические дисциплины. Изд-во «Наука». Ленинград, 1968.
9. Эргашев Б.Э. Делопроизводственная деятельность канцелярии Туркестанского генерал-губернаторства (историко-источниковедческий анализ): /Б.Э.Эргашев. МВССО РУз, Самаркандский гос. ун-т. – Ташкент: Фан, 2015.